

О. М. Васильченко

доктор психологічних наук, доцент,
провідний науковий співробітник лабораторії психології
політико-правових відносин
Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії правових наук України

ЩОДО ДОСЛІДЖЕННЯ ІМПЛІЦИТНИХ ТЕОРІЙ ЯК ЕЛЕМЕНТІВ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

У статті викладено переваги й труднощі дослідження політико-правової культури шляхом вивчення імпліцитних теорій суспільного життя. Показано, що особливості політико-правової культури особистості зумовлені розумінням нею свого оточення, умінням адекватно осмислити й оцінити сутність соціального контексту та змін, що відбуваються в суспільстві. Складність феномена «імпліцитна теорія» вимагає вирішення низки методологічних і методичних проблем: автентичності дослідницьких даних як можливості реконструкції свідомості без втрати її суб'єктивних змістів і значень; релевантності дослідницького інструментарію, вимог до формування вибірок; ідеографічності дослідження імпліцитних уявлень, можливостей та обмежень узагальнення даних.

Ключові слова: імпліцитні теорії, політико-правова культура, культура, соціальний інститут, особистість, соціокультурний простір, когнітивні моделі, соціокультурні репрезентації.

Постановка проблеми. Найважливішим елементом політико-правової культури є рівень політико-правової свідомості в суспільстві. Можна виділити кілька рівнів і видів політико-правової свідомості: професійний рівень – політико-правова свідомість спеціалістів, які володіють специфічними знаннями; науковий (теоретичний) рівень характерний для вчених, котрі на глибокому теоретичному рівні аналізують політико-правові феномени; повсякденний (емпіричний) рівень політико-правової свідомості звичайної людини. У межах дослідження психологічної складової політико-правової культури особистості мають бути описані та проаналізовані прототипи, схеми, скрипти, імпліцитні теорії особистості, репрезентації.

Мета статті – обґрунтувати теоретичні й методологічні засади вивчення імпліцитних теорій соціальної дійсності в дослідженні політико-правової культури особистості.

Виклад основного матеріалу. Політико-правова культура – це особливе соціальне явище, що якісно характеризує політико-правовий стан як окремої особистості, так і суспільства загалом.

Процеси соціального пізнання визначають особливості політико-правової культури особистості. Особливості політико-правової культури особистості зумовлені розумінням нею свого оточення, умінням адекватно осмислити й оцінити сутність соціального контексту і змін, що відбуваються в суспільстві. Адекватний вибір поведінки передбачає опанування особистістю відповідної соціальної інформації в процесі соціального пізнання. Аналіз когнітивних систем забезпечує

основу для аналізу структури політико-правової культури особистості.

У межах дослідження психологічної складової політико-правової культури особистості мають бути описані та проаналізовані прототипи, імпліцитні теорії особистості суспільного життя – імпліцитні теорії влади, політики, права, громадянського суспільства.

Розглянемо концепт імпліцитні теорії. *Імпліцитні теорії* – ідеальні теорії про світ, більш або менш усвідомлені, існують у кожній людині. Ці теорії основані на інтуїції й не мають жорсткої понятійної формалізації. Вони містять узагальнення, стереотипи, життєві поняття, уявлення. Будучи засобом усвідомлення, самі ці узагальнення можуть бути неусвідомлені суб'єктом. Спосіб, яким людина організує інформацію про різноманітні аспекти функціонування світу, одержав назву *імпліцитної теорії* (від англ. *implicit* – невиражений).

Імпліцитна теорія створюється з опорою на емпіричний досвід суб'єкта й до певної міри є близькою до об'єктивної реальності. Однак імпліцитна теорія – не об'єктивна модель світу. Вона відбиває певні характеристики світу, але є внутрішньою, суб'єктивною моделлю зовнішнього світу. Імпліцитна теорія, як і будь-яка інша теорія, неминуче спотворює реальність, допомагаючи суб'єктові зберегти стабільність зовнішнього та внутрішнього світів. Вона є тією призмою, через яку відбувається сприйняття суб'єктом світу, інших людей, самого себе. Імпліцитні теорії відображають насамперед суб'єктивну реальність індивіда, його індивідуальну систему значень.

Імпліцитні теорії – це оформлені структури уявлень, що залишаються константними в різ-

них ситуаціях. Це багатомірний простір смислів і значень, які, залежно від соціальних умов і когнітивної гнучкості самої людини, можуть поступово трансформуватися. Імплицитні теорії – це конструкти, сформульовані самим індивідом про власний процес або процеси, що відбуваються в житті суб'єкта. Розмаїтість імплицитних теорій конкретної людини дає їй змогу вибирати найбільш прийнятну в певній ситуації теорію, у межах якої надалі відбувається інтерпретація й вибудовування відносин.

Дж. Келлі відзначав, що люди сприймають світ за допомогою простих і ясних зразків, шаблонів, схем, які самі й створюють. Інтерпретуючи події або явища, вони намагаються втиснути навколишній соціальний світ у знайомі їм схеми так, щоб він відповідав звичним, зрозумілим зразкам і шаблонам, які Дж. Келлі позначає поняттям «конструкт «домислювання». Конструкт «домислювання» – це, з одного боку, спосіб тлумачення світу, спроба його збагнення, а з іншого – відповідна йому поведінка. Поведінка визначається тим, як індивід інтерпретує навколишній соціальний світ [6].

Поява в психології поняття «імплицитна теорія особистості» була пов'язана з новим поглядом на людину, коли вона стала трактуватися не просто як об'єкт аналізу, а як *суб'єкт власної активності й власного збагнення світу через висування та перевірку гіпотез, через побудову картини світу.*

У сучасній психології існує два підходи до розуміння імплицитних теорій особистості:

– *традиційний* – досліджуються два види теорій: імплицитні *теорії особистості* як наявне в кожній людині уявлення про психологічну організацію інших людей; імплицитні *соціальні теорії* як переконання, що формуються в масовій свідомості (Дж. Брунер, Г. Келлі, Р. Тагіурі, Ф. Хайдер);

– *альтернативний* – під імплицитною теорією особистості розуміють ієрархічно організовану систему якостей, що корелюють між собою (Д. Банністер, Дж. Келлі, В. Петренко, Ф. Франселла, О. Шмельов).

У російськомовній психології альтернативний підхід до вивчення імплицитних теорій особистості розвивається в руслі психосемантичного підходу, що розглядає імплицитні теорії особистості як приховані суб'єктивні знання й уявлення людини про систему зв'язків між рисами особистості. Одиниці категоризації є не простим переліком якостей і рис особистості, а виступають як цілісний образ, когнітивна схема, стереотип буденної свідомості [3].

Українська авторка В. Горбунова визначає імплицитні теорії як «... сукупність поглядів та суджень людини, які лежать в основі регулювання її поведінки. Із розвитком науки поняття уточнювалось у змісті, було розроблено структуру імплицитних теорій, виділено базові функції та джерела виникнення» [4, с. 18].

Аналіз досліджень у сфері імплицитних теорій у психології дає змогу зробити такі узагальнення:

1. Буденна психологія відрізняється від наукової тим, що інтерпретація внутрішнього світу, вчинків, очікувань інших людей здійснюється не на основі застосування спеціальних методик, а на основі життєвих уявлень. Приписування характеристик і причин поведінки є одним із таких методів опанування своєю активністю.

2. Імплицитні теорії – це реальність індивіда, у якій він існує. Знання способу, за допомогою якого індивід створює цей світ, надає можливість зрозуміти, як організована його поведінка.

Індивід постійно потрапляє в ситуації, коли необхідно орієнтуватися в соціальному середовищі. Знання про зв'язки й закономірності соціального оточення, доповнені логічними висновками, лягають в основу різних систем поглядів особистості. А вони, у свою чергу, стають базою формування наївних теорій особистості про всі можливі форми соціальної дійсності, допомагаючи особистості орієнтуватися в життєвих ситуаціях.

3. Незважаючи на наявність в індивіда різних імплицитних теорій щодо об'єктів соціального оточення, усі вони мають подібну когнітивну структуру. Будь-яка імплицитна теорія містить підструктури категорій, вимірів і ставлень.

Особистість категоризує свій соціальний досвід за допомогою атрибутів, стереотипів, ярликів, групових схем, що й утворюють категоріальну підструктуру. Для побудови імплицитних теорій люди використовують певні набори символів – ярлики, слова-позначення, абстрактні символи тощо.

Когнітивна структура імплицитних теорій – це результат когнітивних процесів, об'єднання соціальних переживань особистості в імплицитну психологічну структуру. Ця структура може функціонувати як елемент мнемічного процесу, процесу передбачень і очікувань. Когнітивна структура імплицитних теорій відображає їхню подібність, схожість. Розмаїття імплицитних теорій пояснюється через відмінності розвитку та індивідуально-психологічних особливостей індивіда. Також на формування імплицитних теорій можуть впливати імплицитні теорії, розповсюджені в тій або іншій культурі. Точність імплицитних теорій індивіда залежить як від рівня поінформованості індивіда, так і від специфіки явища.

С. Московічі пропонує дві інтерпретації формування імплицитних теорій.

Перша полягає в припущенні, що індивіди здобувають їх через досвід взаємодії з іншими людьми. Їхній соціальний досвід збільшує можливості сприйняття кореляцій, що об'єктивно існують у реальності.

Другий тип пояснення полягає в тому, що індивід прагне стабілізувати, організувати своє оточення. Складність ознак, поведінки та ситуацій

характерна для соціального оточення, його нестійкість спонукає індивіда шукати закономірності, інваріанти. Імплицитні теорії призводять до того, що індивідуальні або соціальні події сприймаються як природні. Через схеми причинності й «своє бачення» соціального світу імплицитні теорії передають моделі та ідеали саме завдяки своїй «природності» [9].

У психології до поняття «імплицитні теорії» є близькими такі поняття, як життєві уявлення (Л. Виготський), *образ світу* (О. Леонтьєв), *колективні уявлення* (Е. Дюркгейм), *соціальні уявлення* (С. Московічі, Д. Жоделе, Ж. Кодол, Т. Ємельянова, О. Донцов), *соціальне мислення* (К. Абульханова-Славська), *установка* (Д. Узнадзе), *значення і смисли*.

Подібність імплицитних теорій і установки базується на тому що вони визначають переважно вибіркову активність у сприйнятті, схильність до певного стилю поведінки (функціональна частина). Відмінності ж спостерігаються в структурі й динамічній частині. Установка актуалізується у відповідь на стимули – параметри ситуації. Імплицитна теорія – це та структура, на основі якої відбувається формування установки. Вона більш статична й може поєднувати в собі кілька установок, об'єднаних загальною ситуацією, переконаннями, уявленнями. Установка, на думку Д. Узнадзе, – явище динамічне, а імплицитна теорія – структурне. Щоб установка могла сформуватися й актуалізуватися, потрібні схеми, шаблони, стратегії, відповідно до яких ця актуалізація могла б розгортатися. Цю функцію виконують імплицитні теорії [3].

Смисл – це суб'єктивно встановлений зв'язок між елементами досвіду людини на основі об'єктивних залежностей між ними, а значення – це вираження смислу, «смысл для інших». Система значень, що має в собі сукупний суспільний досвід, властивий тій або іншій соціальній спільності, зумовлює поведінку людей. Значення – надіндивідуальні утворення. Індивідуальній свідомості людини властива подвійність: з одного боку, дійсність відбивається безпосередньо у вигляді суб'єктивних переживань і відчуттів, а з іншого – опосередковано, через систему суспільно вироблених способів усвідомлення, тобто мовних форм.

Імплицитні соціальні теорії – це переконання, що формуються в масовій свідомості стосовно того, як саме співвідносяться між собою риси якогось-небудь соціального середовища. Вони є частиною соціальних уявлень, мають структурну організацію й залучені в низку процесів, які надають отриманому знанню статус істини.

За останні десять років здійснено багато емпіричних досліджень імплицитних теорій: імплицитні теорії міжособистісних стосунків (Є. Доценко, Ю. Білецька), імплицитні теорії сім'ї (Л. Барнхіл,

Ю. Альошина, Л. Гозман, О. Мінеєва), імплицитні теорії соматичних захворювань (О. Тхостов), імплицитні теорії інтелекту (Р. Стернберг), імплицитні теорії розвитку (Н. Васильєва), імплицитні теорії емоцій (О. Еткінд, М. Тамір, Дж. Гросс), імплицитні теорії емоцій етнічного світу (В. Петренко), імплицитні теорії емоцій взаємодії людини й комп'ютера (Н. Кайан), імплицитні теорії емоцій влади (П. Коллеман), імплицитні теорії емоцій читання (М. Сміт, Дж. Ранн, У. Ковалт) та інші [3; 4; 5; 7; 8; 10].

Цікавими для дослідження імплицитних теорій суспільного життя є погляди А. Мудрик щодо джерел виховання й формування світогляду особистості.

А. Мудрик визначає чотири основні джерела виховання:

- соціальна реальність і соціальна практика;
- ідеологічні системи та установки, у тому числі релігійні й контркультурні;
- педагогіка як рефлексія фрагмента соціальної реальності (виховання), відбита в текстах і «переказах»;
- імплицитні теорії як уявлення, властиві ментальності етносу (не сформульовані, а реалізовані в практиці виховання), про те, з якою метою і як саме одні суб'єкти прагнуть вплинути на інші в процесі виховної взаємодії.

На думку А. Мудрика, імплицитні теорії виховання є породженням і частиною ментальності етносу; вони мають не тільки етнічні та конфесійні джерела, а й соціокультурну, регіональну й субкультурну специфіку. У кожному етносі існує водночас кілька імплицитних теорій виховання. Дослідник зазначає, що імплицитні теорії виховання варто розглядати у зв'язку з наявними в етносі імплицитними теоріями особистості. Імплицитні теорії виховання багато в чому визначають, чого дорослі домагаються від дітей і як саме вони це роблять, тобто зміст взаємодії старших і підростаючих поколінь, його стиль і засоби. Імплицитну концепцію виховання можна розглядати як неусвідомлювану центральну ціннісну орієнтацію в репродуктивній поведінці дорослих стосовно підростаючих поколінь [3].

Від імплицитних концепцій особистості й виховання багато в чому залежить можливість збалансованості адаптації та відокремлення людини в спільності. Відповідно до імплицитних концепцій особистості й виховання спільнота визнає ті або інші типи людей або не визнає їх, а також визначає ставлення до них.

Зміст імплицитних теорій досліджується, як правило, засобами експериментальної психосемантики. У психосемантиці реалізується феноменологічний підхід, згідно з яким картина світу трактується не як дзеркальне відбиття дійсності, а як одна з можливих «упереджених» культурно-історичних моделей світу, що створює суб'єкт. Центральними поняттями є зміст і значення.

Складність феномена «імплицитна теорія» вимагає вирішення низки методологічних і методичних проблем: автентичності дослідницьких даних як можливості реконструкції свідомості без втрати її суб'єктивних змістів і значень; релевантності дослідницького інструментарію, вимог до формування вибірок; ідеографічності дослідження імплицитних уявлень, можливостей та обмежень узагальнення даних. Суперечність між суб'єктивною належністю імплицитних уявлень і дослідницькими потребами в узагальненні даних може бути вирішена через аналіз структури буденної свідомості. Так, наприклад, О. Улибіна зазначає, що імплицитні теорії мають індивідуальний характер в одній своїй частині, натомість в іншій відображують накопичений культурно-історичний досвід і закріплені в структурі мови, у дискурсі. Це дає змогу реконструювати загальні для різних груп досліджуваних імплицитні теорії [11].

В. Горбунова зазначає, що можна окреслити два методологічних напрями під час вивчення імплицитних теорій: ідеографічний напрям як аналіз змістів індивідуальної свідомості без їхньої подальшої генералізації та номотетичний напрям, коли на основі узагальнення індивідуальних даних дослідник установлює закономірності для групи досліджуваних, більше того, може перенести їх на генеральну сукупність. Не виключене й поєднання підходів, коли в дослідженні важливі як імплицитні уявлення окремих досліджуваних, так і та їхня частина, що є спільною (з урахуванням статистичної значимості) для більшості вибірки [4, с. 25].

Нами визначено, що імплицитні теорії суспільного життя мають тривірневу структуру: ядерний, груповий та індивідуальний рівні.

Ядерний рівень імплицитних теорій утворює система базових конструктів, яка є загальною для більшості людей. Він утворений системою трьох базових конструктів:

- «я – суспільство»;
- «я в суспільстві» (почуття й переживання членів сім'ї, ставлення, що поєднують членів сім'ї в дихотомії зв'язаності й прихильності);
- «функції суспільства» – політичні функції, правові функції, соціальні функції, психологічні функції.

Груповий рівень імплицитних теорій – набір імплицитних теорій, що є спільними для представників груп членства (гендерних, вікових, культурних). Вікові особливості імплицитних теорій зумовлені фокусуванням особистості на вирішенні вікових завдань розвитку: пошук сепарації, незалежності (період юності); побудови благополучного шлюбу, опанування професією та побудова кар'єри (період ранньої зрілості); подолання кризи (період кризи середини життя); знаходження нових меж сім'ї та особистості (період пізньої зрілості).

Індивідуальний рівень імплицитної теорії формується в контактних групах у сім'ї, школі, студентській групі тощо, уточнюється з накопиченням особистого досвіду суспільного життя.

Отже, ми можемо констатувати, що поведінка особистості в політико-правовому просторі задається імплицитними. Імплицитні теорії політико-правового простору можуть бути експліковані за допомогою методів експериментальної психосемантики, глибинних інтерв'ю, фокус-груп, вивчення епістолярних форм у соціальних мережах.

Висновки. Імплицитні теорії – це не жорстко оформлені структури уявлень, що залишаються константними в різних ситуаціях; це багатомірний простір смислів і значень, що, залежно від соціальних (організаційних) умов і когнітивної гнучкості самої людини (розмаїтості її уявлень), здатний прилаштовуватися до змін соціальної дійсності. Розмаїтість імплицитних теорій, які має людина, дають їй змогу вибирати найбільш підходящу теорію, у межах якої надалі відбувається інтерпретація й вибудовування відносин у соціальному середовищі.

Виявлено, що імплицитні теорії суспільного життя подані такими імплицитними метакритеріями: сила влади; близькість-віддаленість від владних інституцій; орієнтація на минуле або майбутнє; деспотичність – демократичність; справедливність – конфліктність; передбачуваність – хаотичність; захищеність – вразливість.

Оцінювання ситуації за цими метакритеріями надає людині можливість прогнозувати вектор розвитку суспільства й визначатися з власними стратегіями громадянської поведінки.

Література:

1. Coleman P.T. (2004). Implicit Theories of Organizational Power and Priming Effects on Managerial Power-Sharing Decisions: An Experimental Study. *Journal of Applied Social Psychology*, 34, 297–321. 26.
2. Dweck C.S. (1996). Implicit theories as organizers of goals and behavior. In P. Gollwitzer & J.A. Bargh (Eds.), *The psychology of action: The relation of cognition and motivation to behavior* (pp. 69–90). NY: Guilford.
3. Васильченко О.М. Репродуктивна поведінка особистості. Соціально-психологічний аналіз : [монографія] / О.М. Васильченко. – Луганськ : Ноулідж, 2013. – 556 с.
4. Горбунова В.В. Проблеми дослідження імплицитних теорій / В.В. Горбунова // *Соціальна психологія*. – 2008. – № 4 (30). – С. 17–28.
5. Грушин Б.А. Мнение о мире и мир мнений / Б.А. Грушин. – М. : Политиздат, 1967. – 400 с.
6. Келли Дж. Теория личности. Психология личных конструктов / Дж. Келли. – СПб. : Речь, 2000. – 249 с.

7. Климчук В.О. Параметры «деятельность-творчество» в имплицитной теории способностей студентов-психологов / В.О. Климчук [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://psychol.ras.ru/ponomarev/abstracts_rus/Sessions/Klimchuk.html.
8. Кондаков И.М. Экспериментальное исследование имплицитных теорий чтения / И.М. Кондаков, С.В. Ушнева // Вопросы психологии. – 1994. – № 6. – С. 110–117.
9. Московичи С. Социальная психология / С. Московичи. – 7-е изд. – СПб., 2007. – 592 с.
10. Олексюк А.Л. Імплицитні теорії професійної успішності : [курсова робота] / А.Л. Олексюк. – Житомир : ЖДУ імені Івана Франка, 2007. – 44 с.
11. Улыбина Е.В. Психология обыденного сознания / Е.В. Улыбина. – М. : Смысл, 2001. – 264 с.

Васильченко О. М. Политическая и юридическая культура: теоретические и методологические причины психологического исследования

В статье анализируются преимущества и трудности исследования политико-правовой культуры путем изучения имплицитных теорий. Показано, что особенности политико-правовой культуры личности обусловлены пониманием ею своего окружения, умением адекватно осмыслить и оценить сущность социального контекста и изменений, происходящих в обществе. Сложность феномена «имплицитная теория» требует решения ряда методологических и методических проблем: аутентичности исследовательских данных для возможности реконструкции сознания без потери его субъективного содержания и значений; релевантности исследовательского инструментария; требований к формированию выборок; идеографичности исследования имплицитных представлений, возможностей и ограничений обобщения данных.

Ключевые слова: имплицитные теории, политико-правовая культура, культура, социальный институт, личность, социокультурное пространство, когнитивные модели, социокультурные презентации.

Vasylichenko O.M. Political and juridical culture: theoretical and methodological reasons of psychological research

The article describes the advantages and challenges of the study of political and legal culture due to implicit theories of social life. The author shows that features of political and legal culture of personality are conditioned by understanding the environs, the ability adequately to find the meaning in the nature and context of social changes which taking place in society and to assess them. In the study, the psychological component of political and legal culture of personality should be described implicit theory like government, law, politics, society and citizenship. The complexity of the phenomenon of “implicit theory” requires solving a number of methodological and methodical problems: authentication research data as possibility of consciousness reconstruction of subjective without losing the subjective meanings and values; relevant research tools, requirements for the formation of samples; ideohrafics of study of implicit ideas, opportunities and constraints of compilation.

Key words: implicit theory, political and legal culture, culture, social institution, personality, sociocultural environment, cognitive models, socio-cultural representation.